

Лист до моїх читачів в Україні

Український переклад моєї книги «Повість про любов і темряву» — подія для мене вельми визначна й зворушлива.

Та насамперед я хочу сказати кілька слів про перекладачів цього мого роману.

Віктор Радущкий з Єрусалима, мій дорогий друг і перекладач моїх книг, випустив у світ десять моїх романів і книжку публіцистики російською мовою, деякі з моїх творів перекладені ним українською у співавторстві з відомими українськими літераторами. Віктор народився і виріс у Києві, українська, російська та їдиш — його рідні мови з дитинства, він уже близько сорока років живе в Єрусалимі й нині є одним з найвидатніших перекладачів івритської літератури, насамперед — російською мовою. Його співавторка-перекладачка Оксана Пендерецька живе у Чернівцях, вона — філологиня і психологиня — переклала низку книжок з польської та російської; українська, польська та російська — мови, знані для неї змалку. Я сподіваюся, що співпраця перекладачів з Ізраїлю та України, з Єрусалима й Чернівців дасть чудові плоди, а результат їхньої спільної роботи тепло зустрінуть українські читачі.

«Повість про любов і темряву» вже перекладена тридцятьма двома мовами, екранізована відомою акторкою Наталі Портман, яка до того ж зіграла у фільмі роль моєї матері, по всьому світі розійшлися мільйони примірників цієї книги. Проте переклад саме українською надзвичайно важливий для мене: понад сто сторінок у книзі змальовують дні дитинства моєї мами в місті Рівному на Заході України; на цих сторінках я повертаюся до коренів маминої родини, до її батьків і дідів, які досягали життєвих успіхів, працювали і розвивалися у Рівному, в селах довкола нього. Описи міста тих часів та життєустрою, які читач зустріне в книзі, я створював за розповідями самої мами про дні її дитинства; багато про що розповіли мені її сестри, тітки Соня та Хая з родини Мусманів. Із цих розповідей я дізнався про мальовничі пейзажі України, про її ліси, ріки, луки, про дівчат, які пасуть гусей; наче на власні очі бачив я дерев'яні хати та українські білені мазанки, чув церковні дзвони...

Не всі ці оповіді сповнені ностальгії та солодких спогадів, у багатьох з них чимало гіркоти і смутку. До історії взаємин євреїв і їхніх сусідів-українців (та й інших) вписані також чорні сторінки, що свідчать про ворожість до євреїв,

переслідування і приниження, ненависть і жорстокість. Проте, без сумніву, є і свідчення про добросусідські стосунки, прояви взаємної цікавості до життя близького сусіда, якому часом простягалася рука допомоги.

«Повість про любов і темряву» — принаймні частково — моя розповідь про Україну, переклад цієї книги українською — це певним чином дещо запізніле повернення додому.

Колискові українською мовою, які співала мені мама, дотепер звучать у моїй пам'яті, а в історіях, які мама розповідала мені перед сном, дуже часто лунало слово «Україна». І пісні, й розповіді, й історії мама перекладала для мене івритом. По роках, коли я читав Гоголя, його «Вечори на хуторі біля Диканьки» (у перекладі івритом), мені часом здавалося, що колись я вже побував у цих краях, я вже милувався цими пейзажами, зустрічав цих людей.

Минуло вісімдесят років, відколи родина Мусманів, родина моєї матері, залишила свій дім на вулиці Дубенській у місті Рівному...

Старі рани поступово гояться, і настав час поговорити: які вони, єврейські гени, що дотепер існують і збагачують культуру України? Але також і запитати: які вони, українські гени в нашому фольклорі, в нашій ізраїльській культурі, гени, що надають їй особливого відтінку, особливого колориту?

Моя дружина Нілі, а слідом за нею і моя старша дочка Фаня, названа на честь моєї матері Фані, побували в Україні, розшукали старий дім, що дотепер стоїть на тому ж місці на вулиці Дубенській у Рівному. Цей старий дім, з якого родина моєї матері, залишивши Україну, виїхала в Єрець-Ізраель, символізує для мене те, що ми в Ізраїлі називаємо «замиканням кола».

З величезним хвилюванням,
з глибокими почуттями —
Амос Оз
16 листопада 2017 року

1

Я народився і виріс у малесенькій квартирці з низькими стелями. Вона мала близько тридцяти квадратних метрів і розташована була на найнижчому поверсі. Батьки спали на канапі, яка, коли її вечорами розсували, займала ледь не всю їхню кімнату. Рано-вранці цю канапу, траплялося, заштовхували саму в себе, постіль ховали у п'їтьму нижнього ящика, матрац перевертали, все зачиняли, закріплювали, застеляли світло-коричневим покривалом, розкидали кілька вишитих подушок у східному стилі — і не залишалося жодних доказів нічного сну. Таким робом кімната батьків слугувала і спальнею, і кабінетом, і бібліотекою, і їдальнею, і вітальнею.

Навпроти розташовувався мій закамарок — стіни його були пофарбовані у світло-зелений колір, половину простору займала пузата шафа для одягу. Темний коридор, вузький і низький, злегка вигнутий, схожий на викопаний в'язнями для втечі підземний хід, з'єднував ці дві кімнатки з кухонькою і за-капелком вбиральні. Тьмяна електрична жарівка, замкнута в залізній клітці, ледь освітлювала цей коридор, і каламутне світло це не згасало навіть удень. У кімнаті батьків і в моїй було по одному віконцю. Захищені залізними жалюзі, вони, здавалося, старанно кліпали, щосили намагаючись побачити схід, але бачили лише притрушений порохами кипарис та паркан з нетесаного каменю. А кухня і вбиральня крізь своє заґратоване віконце визирали у дворик, залитий бетоном і оточений високими, наче тюремними, стінами. Там, у цьому дворику, куди не проникав жоден сонячний промінь, повільно вмирала квітка герані, посаджена в іржаву бляшанку з-під оливок. На підвіконнях у нас завжди стояли щільно закриті банки з соленими огірками, а також кактус, який окопався у заповненій землею вазі, що через тріщину була змушена перекваліфікуватися на звичайний квітковий горщик.

Квартира ця була напівпідвальною: нижній поверх будинку було вирубано у схилі гори. Ця гора сусідила з нами через стіну — мати такого сусіда було нелегко: занурений у себе, мовчазний, спорохнілий, меланхолійний, зі звичками застарілого холостяка, що завжди суворо оберігав повну тишу, занурений у дрімоту, в зимову сплячку, цей сусід-гора ніколи не пересував меблів, не приймав гостей, не здіймав галасу й не завдавав клопотів. Та через дві спільні з нашим печальним сусідом стіни до нас просочувався легкий, але невибагливий запах плісняви, ми постійно відчували вогкий холод, п'їтьму й безгміння.

Так виходило, що впродовж усього літа в нас зберігалось трохи зими. Гості, траплялося, казали:

— Як у вас приємно в день, коли з пустелі дме розпечений вітер, як негаряче й спокійно, навіть, можна сказати, прохолодно. Але як ви тут влаштуєтеся взимку? Чи не пропускають стіни вогкості? Чи не діє все це взимку дещо гнітюче?

*

Обидві кімнати, кухонька, вбиральня й особливо коридор, що їх з'єднував, були темними. Увесь дім був заповнений книгами: батько читав шістнадцятьма чи сімнадцятьма мовами й розмовляв одинадцятьма (усіма — з російським акцентом). Мама розмовляла чотирма чи п'ятьма мовами і читала сімома чи вісьмома. Якщо вони хотіли, щоби я їх не зрозумів, то розмовляли одне з одним російською чи польською. (Вони досить часто хотіли, щоби я їх не розумів. Коли одного разу мама випадково у моїй присутності сказала про когось івритом «племінний жеребець», батько сердито осадив її: «*Што с тавтобой? Разве ти не відіш, што мальчик рядам с нами?*»^{*}).

Спираючись на власні уявлення про культурні цінності, книги вони читали головним чином німецькою та англійською, а сни, що навідували їх уночі, бачили, вочевидь, на їдиші. Але мене вони вчили лише івриту: можливо, через побоювання, що знання мов зробить мене беззахисним перед спокусами Європи, такої прекрасної і такої вбивчо небезпечної.

В ієрархії цінностей моїх батьків Захід займав особливе місце: що «західніше», то вища культура. Толстой і Достоевський були близькі їхнім «руським» душам, і все ж мені здавалося, що Німеччина — навіть незважаючи на Гітлера — уявлялася їм країною більш культурною, ніж Росія і Польща, а Франція випереджала в цьому сенсі й Німеччину. Англія у їхніх очах стояла вище за Францію. Що ж до Америки, то тут вони перебували у певних сумнівах: хіба там не стріляють в індіанців, не грабують поштові потяги, не миють золото й не полюють на дівчат, як на здобич?..

Європа була для них жаданою і забороненою Землею Обітованою — краєм дзвіниць, церковних бань, мостів, площ, брукованих давніми кам'яними плитами, вулиць, якими біжать трамваї, краєм покинутих сіл, цілющих джерел, лісів, снігів, зелених лук...

* Що з тобою? Хіба ти не бачиш, що хлопчик поруч із нами? (З рос.)

Слова «хата», «лука», «дівчина, що пасе гусей» приваблювали й хвилювали мене все моє дитинство. Від них линув чуттєвий аромат справжнього світу — сповненого безтурботності, далекого від запорошених бляшаних дахів, звалищ, зарослів колючок, випалених пагорбів Єрусалима, що задихається під гнітом розпеченого літа. Варто було лише прошепотіти «лука», одразу ж чулось мені дзюркотіння струмка, мукання корів і передзвін калаталець на їхніх шиях. Заплющивши очі, бачив я прекрасну дівчину, що пасе гусей, і вона здавалася мені до сліз сексуальною — задовго до того, як я що-небудь дізнався про секс.

*

По довгому часі я дізнався, що Єрусалим у двадцяті — сорокові роки, під час британського мандата, був містом приголомшливо багатой та різноманітної культури. Це було місто великих підприємців, музикантів, учених і письменників. Тут творили Мартін Бубер, Гершом Шодем, Шмуель Йосеф Агнон та багато інших визначних мислителів і діячів мистецтва. Іноді, коли ми йшли вулицею Бен-Єгуди чи бульваром Бен-Маймона, батько шепотів мені: «Он там іде вчений зі світовим іменем». Я не розумів, що він має на увазі. Я думав, що «світове ім'я» пов'язане з хворими ногами, тому що досить часто слова ці стосувалися якого-небудь стариганя, який навіть улітку був одягнений у костюм із цупкої вовни і ціпком намацував дорогу, бо ноги його ледь пересувалися.

Єрусалим, на який з пошаною поглядали мої батьки, лежав далеко від нашого кварталу: цей Єрусалим можна було знайти в Рехавії, що тонула в зелені й звуках рояля, у трьох-чотирьох кафе з позолоченими люстрами на вулицях Яфо і Бен-Єгуди, в залах YMCA^{*}, в готелі «Цар Давид»... Там єврейські й арабські поціновувачі культури зустрічалися з греччними освіченими британцями широких поглядів, там, спираючись на руку джентльменів у темних костюмах, пливли і пурхали млосні жінки з довгими шиями, у бальних сукнях, там проходили музичні й літературні вечори, бали, чайні церемонії та витончені бесіди про мистецтво... А може, такий Єрусалим — з люстрами та чайними церемоніями — і не існував зовсім, а був лише в уяві мешканців нашого кварталу Керем-Авраам, де жили бібліотекарі, вчителі, чиновники, палітурники.

* YMCA (Young Men's Christian Association) — Християнська асоціація юнаків. Одна з найбільших християнських молодіжних організацій у світі. Заснована 1844 року в Лондоні. (Тут і далі: прим. перекл., якщо не зазначено інакше. Див. також Предметно-іменний словник.)

У будь-якому разі той Єрусалим не стикався з нами. Наш квартал, Керем-Авраам, належав Чехову.

Коли, роки по тому, я читав Чехова (в перекладі івритом), то не сумнівався, що він один з нас: адже дядя Ваня жив просто над нами, доктор Самойленко схилився наді мною, обмацуючи своїми широкими долонями, коли я хворів на ангіну чи дифтерит, Лаєвський з його вічною схильністю до істерик був маминим двоюрідним братом, а Тригоріна ми, бувало, ходили слухати до Народного дому на суботні ранки.

Звісно, російські люди, що оточували нас, були цілком різними — так, було багато толстовців. Деякі з них виглядали точнісінько як Толстой. Побачивши вперше портрет Толстого — коричневу світліну в книжці, я був упевнений, що багато разів зустрічався з ним у наших місцях. Він проходжувався вулицею Малахі чи спускався вулицею Овадії — величний, як праотець Авраам, голова його не покрита, сива борода розвівається на вітрі, з очей сипляться іскри, в руці ломака, що слугує йому за костур, його селянська сорочка, випущена поверх широких штанів, підперезана грубою мотузкою.

Толстовці нашого кварталу (батьки називали їх на івритський лад — «толстойщики») були всі войовничими вегетаріанцями, захисниками моралі, вони прагнули виправити світ, усіма силами душі любили природу, любили все людство, любили кожну живу істоту, ким би вона не була, їх надихали пацифістські ідеї і переповнювала непозбутня туга за трудовим життям, простим і чистим. Усі вони пристрасно мріяли про справжню селянську працю, в полі чи у фруктовому саду, але навіть власні невибагливі кімнатні квіти у горщиках їм виростити не вдавалося: чи то поливали їх настільки завзято, що квіти віддавали Богу душу, чи то забували поливати. А можливо, винна в цьому була воножа нам британська адміністрація, що мала за звичку сильно хлорувати воду.

Деякі з толстовців зійшли, здавалося, просто зі сторінок романів Достоєвського: підточувані душевними муками, вони безперервно ораторствували, розчавлені власними інстинктами, охоплені ідеями. Та всі вони, і толстовці, і «достоєвці», всі ці мешканці кварталу Керем-Авраам насправді вийшли «з Чехова».

Усе, що простягалось за межами нашого маленького світу і звучало для мене як одне слово — *весьсвіт*, звалося у нас зазвичай *великий світ*. Але були в нього й інші імена: *освічений, зовнішній, вільний, лицемірний*. Я пізнавав цей світ за допомогою колекції марок: Данциг, Богемія і Моравія, Боснія і Герцеговина, Убангі-Шарі, Тринідад і Тобаго, Кенія — Уганда — Танганьїка. *Весьсвіт* був далеким, вабливим, чарівним, проте сповненим небезпек і ворожим до нас: євреїв не люблять — тому що вони розумні, гострі на язик, тому що

вони досягають успіху, але також і тому, що вони галасливі й, головне, рвуться бути попереду всіх. Не подобається їм те, що ми робимо тут, у Ерец-Ізраелі: надто вже очі в людей завидючі — їм не дає спокою навіть цей клатчик землі, де немає нічого, крім боліт, скель і пустелі. Там, у великому світі, всі стіни були вкриті підбурливими написами: «Жиди, забирайтеся до Палестини!». От ми й прибули до Палестини, і тепер *весьсвіт* підвівся й верещить: «Жиди, забирайтеся з Палестини!».

Не лише *весьсвіт*, але навіть Ерец-Ізраель була далекою від нас: десь там, за горами, формується нова порода євреїв-героїв, порода засмаглих міцних мовчазних ділових людей, зовсім не схожих на євреїв, що жили в діаспорі, зовсім не схожих на мешканців кварталу Керем-Авраам. Хлопці й дівчата — першопрохідці, які освоювали нові землі, наполегливі, смагляві від сонця, небагатослівні, вони зуміли поставити собі на службу навіть нічну темряву. І в стосунках хлопців з дівчатами, рівно ж як і в стосунках дівчат з хлопцями, вони вже зламали всі заборони, прорвали всі перепони. Вони нічого не соромляться.

Мій дідусь Александр якось зауважив:

— Вони вірять, що в майбутньому *це* буде зовсім просто — хлопець зможе підійти до дівчини і попросити у неї *це*, а можливо, дівчата навіть не чекатимуть на таке прохання, а самі запропонують *це*, як пропонують склянку води.

Короткозорий дядько Бецалель обурено заперечив, намагаючись зберегти ввічливий тон:

— Але ж *це* більшовизм найвищої проби! Ось так просто зруйнувати чари таємниці?! Так просто скасувати усіляке почуття? Перетворити наше життя на склянку теплої води?!

Дядько Нехемія зі свого кутка зненацька затягнув, чи то підвиваючи, чи то рикаючи, як загнаний звір, куплет з пісні:

Ой, мамо, важкий він і довгий, мій шлях,
Сте-жи-ина блука манівця-ми.
Бреду я — і місяць висить в небе-сах,
Він ближче до ме-не, ніж ма-ма...

Тут тітка Ціпора втрутилася:

— Ну хватит, довольно. Ви все с ума насхаділі? Ведь мальчик вас слушает!
І тут усі перейшли на російську.

* Ну досить, годі. Ви всі подуріли? Хлопчик же вас слухає! (З рос.)

*

Першопрохідці, які освоювали нові землі, існували десь за нашим горизонтом, десь у долинах Галілеї та Самарії. Загартовані хлопці з гарячими серцями, здатні зберігати спокій та поміркованість. Міцні, гарно збудовані дівчата, щиросерді й стримані, наче вони вже все досягнули, все знають, і ти також їм зрозумілий, і зрозуміле те, що змушує тебе ніяковіти і збиває з пантелику, але попри це вони ставляться до тебе доброзичливо й шанобливо — не як до дитини, а як до чоловіка, який поки що просто на зріст не вдався.

Такими я уявляв їх, цих хлопців і дівчат, які освоювали нові землі, — сильними, серйозними, володарями якоїсь таємниці. Вони могли, зібравшись у коло, співати пісні, що пронизували серце любовним щемом, і легко переходити від них до пісень жартівливих чи сповнених зухвалої пристрасті й жахаючої відвертості, що змушувала паленіти. Вони завиграшки могли піти в бурхливий, несамовитий танець, доводячи себе до екстазу, і водночас вони здатні були до серйозних роздумів на самоті. Їх не лякало життя в курені, збудованому просто в полі, і жодна важка праця. Вони жили за своїми пісенними заповідями: «Віддано наказ — ми завжди готові!», «Хлопці твої принесли тобі мир на плузі, сьогодні вони несуть тобі мир на гвин-тів-ках», «Куди б нас не відправили — ми підемо»^{*}. Вони вміли гарцювати на необ'їждженому коні й керувати гусеничним трактором, володіли арабською, їм були знайомі потаємні печери й річища пересохлих річок, вони вміли поводитися з револьвером і ручною гранатою, і водночас вони читали вірші та філософські книги, були ерудитами, що здатні відстояти власну думку, але приховують свої почуття. І часом по півночі, при світлі свічки, приглушеними голосами сперечалися вони у своїх наметах про сенс життя і про проблеми жорстокого вибору — між коханням і обов'язком, між інтересами нації і справедливістю.

Іноді я з приятелями ходили на господарський двір компанії «Тнува», де розвантажували машини з доставленою на переробку сільськогосподарською продукцією. Я хотів побачити їх — прибулих на цих ущертх завантажених машинах з-за темних гір, їх, «припорошених піском, підперезаних ремнями, взутих у важкі черевики»^{**}... Я, траплялося, крутився довкола них, вдихаючи пахощі лугових трав, п'яніючи від ароматів далеких просторів. Там, у них, воістину вершаться великі справи: там будують нашу країну, виправляють

* Тут і далі, за окремими винятками, фрагменти пісень і віршів подано в підрядковому перекладі.

** З вірша Натана Альтермана «Магаш га-Кесеф» («Срібна таця», 1947).

світ, створюють нове суспільство, залишаючи відбиток не лише на ландшафті, а й на самій історії, там розорюють поля, саджають виноградники, там творять нову поезію, там, озброєні, вони летять кіньми, відстрілюючись від арабських банд, там з нікчемного тліну людського народжується войовничий народ.

Потайки я мріяв, що одного чудового дня вони візьмуть мене з собою. І я увіллуся до войовничого народу. І моє життя теж переплавиться на нову поезію, стане чистим, чесним і простим, як склянка джерельної води в день, коли дме палючий вітер пустелі — хамсин.

*

За темними горами був ще й тодішній Тель-Авів, місто, що живе бурхливим життям, звідки приходили до нас газети й чутки — про театр, оперу, балет, кабаре, про сучасне мистецтво і партії, звідки долітало до нас відлуння гарячих дискусій та уривки вельми туманних пліток. Там, у Тель-Авіві, були визначні спортсмени. А ще там знаходилося море, і в цьому морі було повно засмаглих євреїв, які вміли плавати. А в Єрусалимі — хто вмів плавати? Хто взагалі чув коли-небудь про євреїв, які плавають? Адже це цілком інші гени. Мутація. «Як чудо народження метелика з гусені...»^{*}

Була якась таємна приналежність у самому слові *Тельавів*. Коли його промовляли, в моїй уяві виникав образ такого собі міцного, на совість змайстрованого хлопця — поета-робітника-революціонера — у блакитній майці й кашкеті, вдягнутому з недбалою джэнджикуватістю, засмаглою, плечистого, кучерявого, з сигаретою «Матосян» у зубах. Таких називають «друзьяка-хлопець», і вони чуються своїми в усьому світі. Цілий день він тяжко працює — брукує дороги, трамбуге гравій, вечорами грає на скрипці, ночами у піщаних дюнах під світлом повного місяця танцює з дівчатами або співає душевні пісні, а на світанку дістає зі схрону пістолет чи автомат «Стен» і йде, невидимий, у темряву — захищати поля й мирні оселі.

Яким же далеким був від нас Тель-Авів! Упродовж усіх своїх дитячих років я був у ньому не більше п'яти-шести разів: ми, бувало, їздили на свята до тітоньок — маминих сестер. Як порівняти з нинішніми днями в тодішньому Тель-Авіві й світло було зовсім іншим, ніж у Єрусалимі, і навіть закони гравітації діяли цілком інакше. У Тель-Авіві ходили, наче астронавт Ніл Армстронг на Місяці — що не крок, то стрибок і ширяння.

* З вірша Натана Альтермана «Аелет» («Газель») із книги «Ширей макот Міцраїм» («Пісні карань єгипетських», 1944).